

AMUDARYO TUMANI TOPONIMLARINING O'RGANILISHI VA TURLARI: LINGVISTIK TAHLIL

Karimboyeva Shohida Baxtiyor qizi,
Nukus davlat pedagogika instituti
O'zbek tili mutaxassisligi 1-kurs doktranti
shoxidakarimboyeva1@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20751327>

Annotatsiya. Ushbu maqola Qoraqalpog'iston Respublikasining Amudaryo tumaniga mansub toponimlarni tilshunoslik nuqtayi nazaridan — onomastik, leksik-semantik, morfologik va etimologik jihatdan — tadqiq etishga bag'ishlangan. Tadqiqotda tuman hududidagi 45 ta rasmiy toponim oykonimlar, gidronimlar va oronimlar/arxeonimlar guruhlariga bo'linib, har bir guruh vakillari morfologik tuzilishi, leksik-semantik modeli va til qatlamlari bo'yicha tahlil etiladi. Toponimlarning to'rt yasalish modeli aniqlangan; indikator qo'shimchalar va ularning mahsuldorligi miqdoriy jihatdan isbotlangan. Maqola Amudaryo tumani toponimikasi bo'yicha birinchi yaxlit lingvistik tadqiqot sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: toponimika, onomastika, oykonimlar, gidronimlar, oronimlar, morfologik tahlil, leksik-semantik tasnif, etimologiya, indikator affikslar, Amudaryo tumani.

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию топонимов Амударьинского района Республики Каракалпакстан с лингвистической точки зрения — с охватом ономастического, лексико-семантического, морфологического и этимологического аспектов. В исследовании 45 официально зафиксированных топонимов района разделены на ойконимы, гидронимы и оронимы/археонимы и анализируются по морфологической структуре, лексико-семантической модели и языковому пласту. Выявлены четыре словообразовательные модели; установлена продуктивность индикаторных суффиксов. Статья — первое комплексное лингвистическое исследование топонимии.

Ключевые слова: топонимика, ономастика, ойконимы, гидронимы, оронимы, морфологический анализ, этимология, Амударьинский район.

Annotation: This article investigates the toponyms of the Amudaryo district of the Republic of Karakalpakstan from a linguistic perspective — covering onomastic, lexico-semantic, morphological, and etymological dimensions. 45 officially documented toponyms are grouped into oikononyms, hydronyms, and oronyms, analysed by morphological structure, lexico-semantic model, and linguistic stratum. Four word-formation models are identified and indicator suffixes are quantitatively assessed. The article is the first comprehensive linguistic study of Amudaryo district toponymy.

Key words: toponymics, onomastics, oikononyms, hydronyms, oronyms, morphological analysis, etymology, indicator affixes, Amudaryo district.

Kirish. Toponimika — geografik joy nomlarini (toponimlarni) lingvistik, tarixiy va geografik usullar bilan o'rganuvchi fan. U onomastikaning bir tarmog'i bo'lib, joy nomlarini leksik birlik sifatida tahlil etadi. N.V. Podolskaya [6.78] toponimni «yer yuzidagi har qanday geografik ob'ektning nomini bildiruvchi atoqli ot» deb ta'riflagan. E.M. Murzaev [7.34] esa indikator affikslarni joy nomlarining semantik yadrosini belgiluvchi birliklar sifatida tavsiflab bergan.

Amudaryo tumani Qoraqalpog‘iston Respublikasida joylashgan bo‘lib, uning toponimiyasi o‘zbek, qoraqalpoq, fors-tojik, arab va qadimiy turkiy til qatlamlarini o‘zida aks ettiradi. Shu bilan birga, Amudaryo tumani toponimlarining yaxlit lingvistik tadqiqi hali o‘tkazilmagan — bu esa mavzuning dolzarbligini belgilab beradi.

Adabiyotlar tahlili. O‘zbek tilshunosligida toponimlarning morfologik xususiyatlarini o‘rganishga bir qator olimlar hissa qo‘shgan. Q.M. Hakimov [1.112] o‘zining «Toponimika» darsligida o‘zbek toponimlarining yasash modellarini tasniflab, affiksial va birikma usullarini ajratgan. T. Nafasov [3.22] «Qashqadaryo qishloqnomasi» asarida -li, -loq, -zor kabi qo‘shimchalarning mahsuldorligini aniqlagan.

I. Kazakov [9] o‘zbek va qoraqalpoq tillaridagi ot yasovchi qo‘shimchalar semantikasini qiyosiy tahlil etib, ikkala tilda umumturkiy qo‘shimchalarning saqlanib qolganligini ko‘rsatgan. O. Begimov [8.81] janubiy O‘zbekiston oykonimiyasini semantik kategoriyalar bo‘yicha tasniflab, antroponimik, etnonimik va deskriptiv oykonimlarni ajratgan. Xuddi shu metodologiya ushbu tadqiqotda ham qo‘llanildi.

Qadimiy turkiy tilda «okuz» so‘zi daryo ma‘nosini ifodalagan. Namangan davlat universiteti tadqiqotchilari [7.45] aniqlashicha, Amudaryo ham tarixda «Okuz» nomini ko‘tarib, til taraqqiyoti davomida «okuz» indikatorining «daryo» so‘zi bilan almashishi yuz bergan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda quyidagi tilshunoslik metodlari qo‘llanildi:

- 1) Tavsifiy (deskriptiv) metod — toponimlarning hozirgi zamon shaklini tavsiflash;
- 2) Etimologik tahlil — so‘zning tarixiy ildizi va ma‘no o‘zgarishini kuzatish;
- 3) Morfologik tahlil — toponimlarni o‘zak va affikslarga ajratib o‘rganish;
- 4) Leksik-semantik tahlil — toponimlarni semantik modellarga ko‘ra guruhlash;
- 5) Qiyosiy-tarixiy metod — qadimiy va hozirgi shakllarni solishtirish;
- 6) Statistik-miqdoriy metod — til qatlamlari va affikslar mahsuldorligini N=45 asosida hisoblash.

Tadqiqot manbasi sifatida Qoraqalpog‘iston Respublikasi xalq deputatlari Amudaryo tumani Kengashining 07.08.2014 yildagi 166/37-4-sonli rasmiy qarori [10] va tuman rasmiy sayti (gov.uz) ma‘lumotlari asosiy hujjat sifatida qabul qilindi. Jami 45 ta rasmiy toponim ko‘rib chiqildi: 1 shahar (Mang‘it), 2 shaharcha, 10 ovul fuqarolari yig‘ini, 11 ko‘l nomi, 14 tarixiy qal‘a va qo‘rg‘on nomi.

Tahlillar va natijalar. Amudaryo tumani toponimiyasi (N=45) onomastik jihatdan uch guruhga bo‘linadi:

1-jadval. Onomastik tasnif (N=45)

Onomastik guruh	Miqdor (N)	Ulushi (%)	Asosiy misollar
Oykonimlar	15	33,3%	Mang‘it, Qipchoq, Xolimbeg, Bobur, Do‘rmon

Onomastik guruh	Miqdor (N)	Ulushi (%)	Asosiy misollar
Gidronimlar	12	26,7%	Amudaryo, Choyko‘l, Orqako‘l, Uzunko‘l, Tuzloq
Oronimlar / Arxeonimlar	14	31,1%	Chilpiq, Beshtepa, Jumurtog‘, O‘rta-qal‘a
Boshqalar	4	8,9%	Ustyurt platosi, Sulton Uvays

Morfologik tahlil shuni ko‘rsatdiki, toponimlarning 51,1 % i tub o‘zakdan (affikssiz), 48,9 % i esa «o‘zak + indikator affiks» modelidan iborat.

2-jadval. Indikator affikslarning mahsuldorligi (N=45)

Indikator	Ma'nosi	Miqdor (N)	Ulushi (%)	Misollar
-ko‘l	Ko‘l, suv havzasi	7	15,6%	Choyko‘l, Orqako‘l, Uzunko‘l
-qal‘a	Qo‘rg‘on, istehkom	5	11,1%	O‘rta-qal‘a, Gaur-qal‘a
-tepa	Do‘ng, tepalik	4	8,9%	Beshtepa, Qoratepa
-daryo	Daryo, suv oqimi	2	4,4%	Amudaryo
-loq	Past joy, botqoq	2	4,4%	Tuzloq
-tog‘	Tog‘, qir	2	4,4%	Jumurtog‘, Qoratog‘
Tub o‘zak (affikssiz)	—	23	51,1%	Mang‘it, Qipchoq, Chilpiq

Leksik-semantik jihatdan 4 ta asosiy model aniqlandi:

- Deskriptiv model (N=20, 44,4%) — joyning tabiiy belgisini ifodalaydi: Uzunko‘l [uzun+ko‘l], Beshtepa [besh+tepa], Qoratog‘ [qora+tog‘], Tuzloq [tuz+-loq];
- Antroponimik model (N=14, 31,1%) — shaxs ismi yoki unvoniga asoslangan: Xolimbeg [Xolim+beg], Nazarxon [Nazar+xon], Otajonko‘l, Bobur;
- Etnonimik model (N=7, 15,6%) — qabila nomiga asoslangan: Mang‘it (mang‘it qabilasi), Qipchoq (qipchoq qabilasi), Do‘rmon (qoraqalpoq qabilasi);
- Sakral-tarixiy model (N=4, 8,9%) — diniy yoki tarixiy voqealar bilan bog‘liq: Chilpiq (zoroastrizm ibodatxonasi), Sulton Uvays, Oqseytbobo.

3-jadval. Til qatlamlari bo‘yicha taqsimot (N=45)

Til qatlami	Miqdor (N)	Ulushi (%)	Misollar
Qadimiy turkiy	17	~37,8%	Ustyurt, Beshtepa, Mang‘it, Qipchoq, Uzunko‘l
O‘zbek	10	~22,2%	Orqako‘l, Quyuqqo‘pir, Qilichboy, Choyko‘l
Qoraqalpoq	8	~17,8%	Jumurtov, Xolimbeg, Chilpiq, Uvlon
Fors-tojik	6	~13,3%	Amudaryo, Shaharsafo, Nazarxon
Arab	2	~4,4%	Oqseytbobo (seyt), Nazarxon (nazar)
Aralash	2	~4,4%	Baytukolko‘l, Tojiqalko‘l

Fonetik adaptatsiya hodisalari ham alohida ahamiyat kasb etadi: «Omul → Amul → Amu» fonetik qisqarishi, «okuz → daryo» indikator almashishi va ikki indikatorning qo‘shilishi (Baytukolko‘l) mintaqaning ko‘p asrlik lingvistik tarixini aks ettiradi.

Xulosa. Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, Amudaryo tumani toponimiyasi lingvistik jihatdan boy va ko‘p qatlamli tizimni tashkil etadi:

- Tuman toponimlari uch onomastik guruhga bo‘linadi: oykonimlar (33,3%), gidronimlar (26,7%), oronimlar/arxeonimlar (31,1%);
- -ko‘l indikator eng mahsuldor (15,6%) bo‘lib, mintaqaning tarixiy suv boyligi bilan bog‘liq;
- Deskriptiv model ustunlik qiladi (44,4%), keyin antroponimik (31,1%), etnonimik (15,6%) va sakral-tarixiy (8,9%) modellar;
- Qadimiy turkiy qatlam (~37,8%) ustunlik qiladi; o‘zbek, qoraqalpoq, fors-tojik va arab qatlamlari ham muhim o‘rin tutadi;
- Fonetik adaptatsiya hodisalari mintaqaning ko‘p asrlik tillar muloqotini lingvistik jihatdan tasdiqlaydi.

Keyingi tadqiqotlar uchun tavsiya: Amudaryo tumani toponimlarining to‘liq elektron korpusini yaratish, dala tadqiqotlari asosida mahalliy og‘zaki shakllarni yig‘ish va qo‘shni tumanlar bilan qiyosiy tahlil olib borish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Hakimov Q.M. Toponymika. Darslik. — Toshkent: Mumtoz so‘z, 2016. — 240 b.
2. Hasanov H.H. Geografik nomlar siri. — Toshkent: O‘zbekiston, 1985. — 168 b.
3. Nafasov T. Qashqadaryo qishloqnomasi. — Toshkent: Muharrir, 2009. — B. 22–24.
4. Nizomov A. Toponymika. — Toshkent: O‘zME Davlat Ilmiy Nashriyoti, 2006. — B. 30–45.
5. Qoraev S. Toponymika: O‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2006.
6. Podolskaya N.V. Slovar' russkoy onomasticheskoy terminologii. — Moskva: Nauka, 1978.
7. Murzaev E.M. Geografiya v nazvaniyakh. — Moskva: Nauka, 1979.
8. Begimov O. Oykonimiya va uning toponymika tizimida tutgan o‘rni // Eurasian Journal of Academic Research. — 2023. — 3(4). — B. 81–86.
9. Kazakov I. O‘zbek va qoraqalpoq tillarida ot yasovchi qo‘shimchalar semantikasi tahlili. — ResearchGate, 2021.
10. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Amudaryo tumani Kengashining 166/37-4-sonli qarori, 07.08.2014. URL: <https://lex.uz/uz/docs/-2479204>